

પ્રહ્લાદ પારેખ

(જન્મ : 12-10-1912; અવસાન : 2-1-1962)

કવિ પ્રહ્લાદ પારેખનો જન્મ ભાવનગરમાં થયો હતો. તેઓના ઘડતરમાં ભાવનગરની દક્ષિણમૂર્તિ સંસ્થાનો મુખ્ય ફાળો રહ્યો છે. શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ તેમજ શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી જેવા શિક્ષણવિદો પાસે તેઓ સંસ્કાર-ઘડતર પામેલા. ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં 1940 પછી એમના ‘બારીબહાર’ કાવ્યસંગ્રહથી સૌંદર્યાભિમુખ કાવ્યધારા શરૂ થઈ. ‘બારીબહાર’ સંગ્રહની બીજી આવૃત્તિમાં એમનાં ‘સરવાણી’ કાવ્યસંગ્રહનાં કાવ્યો સમાવી લેવાયાં છે. પ્રકૃતિ અને માનવપ્રેમનાં ગીતો તેમજ છંદોબદ્ધ કાવ્યો ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય અભિવ્યક્તિ તેમજ નિરાળી લયસમૃદ્ધિથી વિશેષ ધ્યાનપાત્ર બન્યાં છે. ઉમાશંકર જોશીની પ્રસ્તાવનાનો લાભ આ સંગ્રહને મળ્યો છે. ‘રાજકુમારની શોધમાં’ તેમજ ‘કરુણાનો સ્વયંવર’ જેવી દીર્ઘ-બાળવાર્તાઓ પણ તેમણે આપી છે.

કવિ પ્રહ્લાદ પારેખે પ્રસ્તુત ખંડકાવ્યમાં કલિંગના યુદ્ધને વિષય તરીકે નિરૂપ્યું છે. મગધના રાજવી અશોકે કલિંગ પર આક્રમણ કરી ભયંકર માનવસંહાર કરી વિજય મેળવ્યો. સમ્રાટ અશોકે કલિંગ નગરી પરનો પોતાનો વિજય પ્રત્યક્ષ નિહાળ્યો. આખી નગરીને સ્મશાનમાં ફેરવાઈ ગયેલી તેમણે પ્રત્યક્ષ નિહાળી. ધરતી પર સર્વત્ર મૃત માનવદેહો છવાયેલા હતા. જાણે સમ્રાટની વિજયગાથા આ શબોની લિપિમાં સમાઈ ગઈ હતી. આવો માનવસંહાર જોતાં અશોકનું હૈયું પશ્ચાત્તાપ અનુભવી રહ્યું. જે વિજયથી માનવીનાં હૈયાં ન જીતાય એ જીતને જીત કેમ કહેવાય? તલવારની ધારથી મેળવેલા વિજયની ‘હાર’માં અશોકને પોતાની ‘હાર’(પરાજય)ની પ્રતીતિ થાય છે. અશોક ખડ્ગથી સત્તા વિસ્તારવાની લાલચને છોડી દે છે અને હિંસાનો ત્યાગ કરી અહિંસાનો માર્ગ સ્વીકારે છે. ઊંડા મનોમંથન પછી સમ્રાટ અશોકે કરુણાને પ્રબોધતા બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. જગતભરમાં કરુણા અને અહિંસાનો સંદેશ ફેલાવ્યો. આ કાવ્યમાં ગંભીર વિષયની પસંદગી હોવા છતાં કેન્દ્રવર્તી ચરિત્રનું મનોમંથન, ભાવોનું નિરૂપણ અને એને અનુકૂળ છંદોની પસંદગીને કારણે આ ખંડકાવ્ય આસ્વાદ્ય બની રહે છે.

થયું ખતમ યુદ્ધ ને સકલ શોર તેનો શમ્યો,
કલિંગ પડિયું, અશોકનૃપ પામિયો છે જય.
ભયંકર હતી લડાઈ, સહુ નાદ શસ્ત્રો તણા :
ભયાનક હતા, કૃતાન્ત કરતો તહીં તાંડવ.
બધાય મધુરા સ્વરો જીવનના ગયા’તા ડૂબી,
પ્રચંડ અતિ યુદ્ધના ગરજતા મહાનાદમાં:
શમ્યો બહુ દિનો પછી પદપ્રહાર એ તાંડવી,
પરાજિત કલિંગમાં ચુપકીદી છવાઈ રહી.
પરંતુ ચુપકીદી એ ભયદ યુદ્ધથીયે હતી,
નિરાશ નગરી હતી નયનનીરને ઢાળતી;
હતી બિનસહાય એ, કરુણ આજ તેની સ્થિતિ,
સમૂળ ઊખડી ગયેલ મૃદુ વેલ શી એ પડી.
વાગોળે છે વિજય શિબિરે આજ સમ્રાટ તેના,
દીપ્તિ તેના નયનમહીં છે દર્પ કેરી ભરેલી;
“ જોઉં જાતે વિજય,” નૃપને સંસ્કુરે ઊર્મિ એવી,
“જોઉં જાતે મગધ-અસિની ધાર છે તીક્ષ્ણ કેવી! ”

ગયાં તેજ ને આવિયો અંધકાર,
 નહીં ભેદ કિન્તુ કલિંગે લગાર.
 હતો આજ એવો : ઉરે ને બહાર
 જુએ એક અંધારને એ અપાર.
 નિહાળવાને નિજ જીત જાતે,
 અંધારમાં એ નગરી--સ્મશાને
 રાજા પ્રવેશો : કરવા પ્રકાશ
 મશાલચીઓ લઈ કૈંક સાથ.

કોઈ બીજું હતું ના ત્યાં રાજા ને સૌ મશાલચી
 પળે છે પંથ પોતાને શબોની વચમાં થઈ,
 શબોના શબ્દમાં ગાથા લખાઈ ભૂપ--જીતની
 રાજમાર્ગે, મહોલ્લામાં આખીયે નગરી ભરી.
 ડાબે ને જમણે આંખો ફેરવી ભૂપ વાંચતો,
 ઉકેલે જેમ એ તેમ જયનો અર્થ જાગતો.
 રાજા આજે અનુભવ કરે, અંતરે કો અપૂર્વ,
 જાણ્યો નહોતો કદીયે જયનો અર્થ ભેંકાર આવો;
 લાવાધક્કે પ્રબળ ધરતી જેમ કંપી ઊઠે છે,
 તેવું કંપે નૃપતિઉર આવેગથી ભાવ કેવા,
 જેના જોરે કઠણ પડ હૈયાતણાં સર્વ તૂટે
 જોવાની જયને ઈચ્છા હવે ના નૃપને રહી,
 ઉર કે આંખ તેની આ શકે ના જીતને સહી.
 ક્ષણાર્ધ પાય થંભ્યા ને, પડ્યું ચિત્ત વિમાસણે,
 “ચાલો સૌ શિબિરે પાછા, ” ભૂપ આજ્ઞા પછી કરે.

મશાલચીઓ સહુ મૂઢ થાતા,
 ક્રિયા કશીયે સમજ્યા ન ભૂપની;
 પરસ્પરે ઈંગિતથી જ પૂછતાં:
 અરે, થયું શું સમજે છ તું કંઈ?

ગયો શિબિરમાંહી ભૂપ આગળ કર્યા સેવકો,
 અને શ્રમિત શીર્ષને કરમહીં ધરી બેસિયો.
 કર્યા નયન બંધ તોય અળગી કરી ના શક્યો
 ભયંકર ભૂતાવળો વિજય દશ્યની કિન્તુ એ.
 “હજારો હૈયાંને નિજ નિજ તણી સૃષ્ટિ સહ મેં
 અરે, સંહાર્યાં ને જીવિત ઉર ખંડેર કરિયાં,
 મહત્તા એ મારી ? વિજય મુજ એ ? ગૌરવ ગણું?
 અને એ ભૂમિની ઉપર જઈ મારો જય ચણું?
 અજંપો ઉગ્ર રાજાના હૈયાને આજ રહે દમી,

ભાર એ અંતરે આજે જયનો ના શકે ખમી,
 ઘડી ઊઠે, ઘડી બેસે, ફરે છે શિબિરે ઘડી,
 એનો જ જય આવ્યો છે આજ એના પર ચઢી.
 “જે જીતે નવ જીતિયાં મનુજનાં હૈયાં નહીં જીત એ,
 જે જીતે રચિયાં મસાણ, નવ એ સાચી કદી જીત છે,
 જે જીતે નવલું કશું ન સરજ્યું, એને કહું જીત શેં!
 જેથી માનવ માનવી મટી જતો છે જીત કે હાર એ?
 ઉચ્ચારે મન રાજાનું, “હાર એ હાર છે નકી;
 કદીયે ખડ્ગની ધાર, જીત ના સરજી શકી.
 નથી વિસ્તારવી સત્તા ખડ્ગની જીત ના ચહું,
 મારે તો માનવી કેરા હૈયાને અપનાવવું.
 હૈયાની શક્તિથી કોઈ અન્ય શક્તિ નથી વડી,
 આજથી કરમાં મારા રહેશે ધર્મની છડી.

તમે હવે ખડ્ગ રહો જ મ્યાનમાં,
 કલ્યાણમાં માનવના નકામાં;
 ઓ ધર્મ, આદેશ દિયો તમારો,
 ને એ જ થાશે બસ માર્ગ મારો.”
 પૂર્વમાં તેજ કેરી ત્યાં, દેખાઈ નવમંજરી,
 રાયના અંતરે શ્રદ્ધા, નવાં લૈ તેજ સંચરી.

‘બારીબહાર’માંથી

શબ્દાર્થ

કૃતાંત યમ, કાળ, મૃત્યુ તાંડવ શિવનું નૃત્ય, ભયંકર નૃત્ય ચુપકીદી મૌન, શાંતિ દીપ્તિ પ્રકાશ દર્પ અભિમાન સંસ્કૃતે એકાએક સૂઝે
 અસિ તલવાર મશાલથી મશાલ ધરનારો ગાથા કથા ભૂપ રાજા ભેંકાર ભયાનક લાવા જવાળામુખીમાંથી નીકળતો ગરમ રસ
 ઇંગિત ઇશારો, સંકેત ભૂતાવળો બિહામણાં (દૃશ્ય) સંહાર્યા નાશ કર્યો, કતલ કરી અજંપો આંતરિક ઉચાટ મનુજ મનુષ્ય ખડ્ગ
 તલવાર નવમંજરી નવી કૂંપળ (અહીં) નવચેતન, જાગૃતિ

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) સમ્રાટ અશોકે કયા રાજ્ય પર વિજય મેળવ્યો હતો ?
- (2) ‘સમૂળ ઊખડી ગયેલ મૃદુ વેલ શી એ પડી’ - આ પંક્તિ કોનો નિર્દેશ કરે છે?
- (3) વિજય પછી અશોકના મનમાં શો વિચાર સ્ફુર્યો ?
- (4) નૃપે સૈનિકોને શી આજ્ઞા કરી ?
- (5) ખડ્ગ મ્યાન કરીને સમ્રાટે હાથમાં શું ધારણ કર્યું ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

- (1) સમ્રાટ અશોક પોતાની જીતને જીત શા માટે ગણતા નથી ?
- (2) કાવ્યાંતે અશોકની કઈ ઉદાત્ત ભાવના રજૂ થઈ છે ?
- (3) ‘પરાજયની જીત’ શીર્ષકની યથાર્થતા સ્પષ્ટ કરો.

3. મુદ્દાસર નોંધ લખો :

- (1) કલિંગ નગરીની ઉદાસીનતા
- (2) અશોકનું પાત્રાલેખન
- (3) ‘યુદ્ધથી સામ્રાજ્ય જીતી શકાય છે, હૃદય નહિ.’ કાવ્યને આધારે આ વિધાન સમજાવો.
- (4) ‘પરાજયની જીત’ ખંડકાવ્ય દ્વારા રજૂ થતો માનવસંદેશ

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

- ‘યુદ્ધ નહીં પણ બુદ્ધ’ - વિષય પર નિબંધ લખો.
- કવિ ‘સુંદરમ્’નું ‘બુદ્ધનાં ચક્ષુ’ કાવ્ય મેળવીને તમારી નોંધપોથીમાં લખો.
- અશોકના જીવનચરિત્રમાંથી ત્રણ પ્રસંગો મેળવીને વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

કવિએ આ ખંડકાવ્યમાં ભાવને અનુરૂપ છંદ પ્રયોજ્યા છે. (સમ્રાટ અશોકનું મનોમંથન ક્યાંક સ્વગતોક્તિરૂપે તો ક્યાંક સંવાદરૂપે મુકાયું છે.

જુઓ આ કડી :

“ જોઉં જાતે વિજય,” નૃપને સંસ્કૃરે ઊર્મિ એવી,

“જોઉં જાતે મગધ-અસિની ધાર છે તીક્ષ્ણ કેવી ! ”

કાવ્યનું શીર્ષક સૌપ્રથમ તમને રોકશે. અહીં યુદ્ધ કરનારા બંને યોદ્ધામાંથી એકેયની જીત થઈ નથી - પણ હારની જ જીત થઈ છે એવું સૂચિત થાય છે. અશોકને પોતે જીતેલી કલિંગ નગરી ‘સમૂળ ઊખડી ગયેલ મૃદુ વેલ શી...’ લાગે છે તેમાં રહેલ ભાવને અભિવ્યક્ત કરવાની કવિની શબ્દછટા જોઈ શકાય છે. તેમાં રહેલ ઉપમા અલંકાર ધ્યાનપાત્ર છે, તો ‘નગરી-સ્મશાને’ અહીં વચ્ચે મૂકેલી ગુરુરેખા સૂચક છે. કવિને કલિંગ નગરી સ્મશાનમાં જ ફેરવાઈ ગઈ છે એવું કહેવામાં રૂપક અને આ ગુરુરેખા મદદે આવે છે.

‘શબોના શબ્દમાં ગાથા લખાઈ ભૂપ-જીતની’

ખરેખર તો શબ બોલ નહીં પણ અહીં તો ભૂપ-જીતની કથા ગાથા શબો જ સુણાવે છે. તેમાં રહેલ સજીવારોપણ અલંકાર અર્થોચિત છે, અર્થને સ-રસ રીતે વ્યક્ત કરે છે.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

- અશોકના હૃદયપરિવર્તનની કથા કહો.
- અન્ય કથા કે કાવ્ય કહી સંભળાવો.
- ‘યુદ્ધનો નહીં પણ બુદ્ધ(ધર્મ)નો માર્ગ કલ્યાણકારી છે’- એ વિશે ચર્ચાસભા યોજો.

•